

Helmut Lüdtke (Universitat de Kiel):

Entre llatí i romànic: amb especial consideració del català

No vull cenyir-me, en aquesta ponència, a l'os dur de la lingüística habitual, sinó que intento presentar quelcom més ampli, és a dir: vull esbossar un capítol d'història de la comunicació. Això és una empresa àrdua perquè exigeix que es tinguin en compte, al mateix temps, una pluralitat de factors que s'interaccionen, a saber: LLENGUA — TEMPS — ESPAI per una banda i: LLENGUA — TEMPS — CULTURA per una altra. «Llengua» vol dir aquí «estructura del sistema lingüístic»; «cultura» significa «tot el complex de relacions entre llengua i fets com escriptura, codificació, etc.». Cal tenir en compte que, dins la història de la comunicació, els esdeveniments culturals s'entrecreuen contínuament amb els espàcio-temporals atès que ambdós processos tenen lloc paral·lelament. En resulta un embolic.

A la segona meitat del segle III a. C., els romans van apoderar-se de les tres grans illes de la mar Tirrena (Sicília, Sardenya, Còrsega) i van començar la conquesta de la Península Ibèrica. Això fou l'inici d'un procés plurisecular d'expansió territorial.

A l'acció militar va seguir un procés polític, econòmic i social de transformació de les estructures de les societats preromanes que existien en els territoris conquerits. Aquest procés, anomenat *romanització*, comprèn tant la producció de béns com els altres aspectes de la vida humana. És a dir que (entre altres coses):¹

- l'economia de mercat substitueix l'economia de subsistència;
- s'edifiquen ciutats on abans no n'hi havia;
- el dret territorial substitueix el dret tribal.

Aquesta transformació de les condicions de vida va fer canviar les actituds, la mentalitat i fins i tot la consciència ètnica dels pobles sotmesos: en lloc d'asturs, turdetans, burdegals, etc., arriben a considerar-se com a súbdits de l'Imperi. Es tracta, doncs, d'un procés de pregona aculturació, del qual no en queda exempta ni la llengua. L'aprenentatge del llatí com a segona llengua, en els territoris conquerits, es va efectuar en un període de diglòssia,

¹ Cfr. Soldevila 1959: 51-63; Vicens ³1967: 57-80; García y Bellido 1972: 468-470; Mangas 1982: 20, 26, 53; Roldán 1982: 85, 94, 114-118; Blázquez 1986: LX.

que podia durar algunes generacions per acabar finalment en un monolingüisme llatí.

Aquest procés de llatinització, de fet i lògicament, segueix el de la conquesta militar. Però, com que aquesta s'allargava, una regió conquerida podia ser ja llatino parlant, mentre la regió veïna es trobava encara en la fase d'aculturació. Es tracta d'un decalatge.²

Ara bé, un fenomen similar, és a dir, decalatge entre dos processos que se segueixen, el trobem entre la llatinització, o sigui el fet que la gent parli llatí, i el procés de diferenciació regional en el si d'aquest llatí parlat, diferenciació que segueix de manera natural l'expansió del territori de la llengua.³

És a dir, la formació d'isoglosses i la configuració d'àrees dialectals va començar, dins les regions de conquesta i aculturació primerenques com ara les illes i la província Bètica (l'Andalusia d'avui), abans de concloure's la conquesta d'altres províncies. Això vol dir que, en alguns casos com el de la Península Ibèrica, el llatí que s'anava expandint des del sud era un llatí ja teinyit de trets dialectals.⁴

Passem ara al segon capítol: els fets culturals. Al segle IV a. C., la llengua llatina era parlada per la població d'una llavors modesta ciutat i a l'entorn d'aquesta, dins un circuit de 30-50 km. Dins la primerenca societat romana dominaven els terratinents. Posseïen una escriptura (d'origen grec), però en feien un ús restringit: se'n servien per a l'exposició pública de lleis, per exemple. Al segle III, amb la unificació de tota Itàlia sota el ceptre de Roma, i amb les primeres conquestes territorials de mar enllà, creix el potencial demogràfic i econòmic i augmenta la importància cultural de la *urbs*. Comença, aleshores, la literatura en llatí i es desenvolupa, alhora, l'art de la retòrica foral, és a dir, del discurs públic.⁵ A partir d'ara, la població urbana

² Mangas 1982: 4 i 12.

³ L'evolució natural de les llengües (cfr. notes 12 i 13) conté un *coeficient de dispersió*; en parla ja Hermann Paul a la fi del segle passat (cfr. Lüdtke 1980: 9; 1984: 143-145).

⁴ Una llengua parlada per més de mil persones no pot ser totalment homogènia: hi ha diferències mínimes que passen inadvertides per l'interlocutor, altres apercebudes amb prou feines, altres que salten a les orelles sense perjudicar la comprensió, i així successivament. La controvèrsia sobre la unitat del llatí fou viciada per la manca de realisme per part de molts dels participants; cfr. Väänenen 1983: 482-493.

⁵ Com ens assenyalava Alan Edward Douglas (1973: 99): «For however we estimate Cicero as politician or philosopher, there can be no doubt that his speeches were effective in their day, and long remained an object of literary appreciation and source of excitement, something which the modern age with its strongly historical interests and consequent obsession with the precise factual truth of Cicero's utterances seems largely to have lost the

donarà el to, tant en els costums com pel que fa al llenguatge. Durant aquest temps, les particularitats dialectals dels terratinents del Laci, dels colons d'altres parts d'Itàlia, de les illes o d'Espanya no gaudiran de cap gràcia. Ciceró és el representant més típic i valorat d'aquesta actitud que rebutjava ensems la RUSTICITAS i la PEREGRINITAS, oposant-les i fent ressaltar d'altra banda la URBANITAS com a model de llenguatge.⁶

El paper de Ciceró dins la Roma del segle I a. C. es pot comparar amb el de Vaugelas dins la França del segle XVII, *toutes proportions gardées d'ailleurs*.⁷ Estic parlant només de l'efecte que ambdós tingueren sobre el rumb que prendria l'evolució de la cultura lingüística dins les societats respectives. Ambdós van establir normes de llengua que foren assumides per les generacions posteriors.⁸

Ara bé, l'eslògan NE VARIETUR, és a dir, fixació de normes lingüístiques no tan sols per al moment, sinó per als segles següents, és contrari a la natura humana pel fet que crea un decalatge entre la llengua adquirida pels nens espontàniament en els seus primers anys i la norma culta ensenyada a l'escola. Aquest model, seguit avui a França i als països àrabs i, fins fa poc, a Grècia, tot i que tingui alguns seguidors, no es pot acceptar en la majoria de casos. Normalment, la llengua escrita evoluciona paral·lelament a la parlada; així ocorre en els països anglosaxons i alemanys, a Espanya i gairebé a tot arreu, tret de les excepcions esmentades.

ability to understand. Some steps have indeed been taken in this direction. In particular something useful can be gained here from modern literary criticism with its stress on detailed analysis of the individual passage. It will be a pity, indeed, if these methods are left largely to students of what ancients themselves regarded as minor forms of literature (lyric) or hardly perhaps as literature at all (the novel), and ignored in respect of what the ancient world took to be one of its greatest literary achievements, namely oratory.» Cfr. també Reichenkron 1965: 19-55.

⁶ Cicero: *De oratore* III, 12, 44-45: «Quare cum sit quaedam certa vox Romani generis urbisque propria, in qua nihil offendi, nihil displicere, nihil animadverti possit, nihil sonare aut olere peregrinum, hanc sequamur, neque solum rusticam asperitatem, sed etiam peregrinam insolentiam fugere discamus.» Cfr. també Reichenkron 1965: 226-229.

⁷ El que acobla els dos personatges tot i que pertanyin a èpoques distants és el propòsit d'estandarditzar la llengua de la seva època.

⁸ En ambdós casos, foren les generacions següents capitanejades, respectivament; per Quintilià (*De institutione oratoria*) i per Voltaire (*Le siècle de Louis XIV*) les que van concebre l'estandardització que trobaven establerta com un fet de cultura vàlid, a través del temps, com a model digne de ser imitat per qui volgués escriure un text o fer un discurs públic.

Dins el món llatí, al contrari (així com a la França d'avui), l'escriptura i el discurs públic, d'ençà el segle I de la nostra era, es tanquen a les innovacions de la llengua parlada. Això provoca un efecte de dilatació de la llengua històrica,⁹ en el sentit que els dos subconjunts, és a dir, els dos registres, «baix» i «alt», o sigui, llengua parlada i llengua escrita, deixen de coincidir i, en el transcurs del temps, es separen cada vegada més. Així doncs, en el mateix si de la llengua llatina de l'antiguitat tardana va anar augmentant la variació sintàctica i s'anà polaritzant una part del lèxic fonamental,¹⁰ fenomen els efectes del qual ens arriben fins avui sota la forma de «mots savis».¹¹ A més, es va produir una *bifurcació* de la morfologia (declinació i conjugació).¹²

No obstant aquest procés d'evolució divergent, va quedar encara un subconjunt comú als dos registres, l'alt i el baix, suficient per a garantir la comprensió passiva dels textos llegits en veu alta o de discursos públics per part del poble il·l·letrat.

En parlar d'evolució cal saber en què consisteix l'evolució natural de qualsevol llengua. Hi ha una base quantitativa de tres processos fonamentals que es poden resumir així:

1. amb el pas del temps els mots es fan cada vegada més breus (reducció fònica);
2. alguns mots breus són reemplaçats per altres de més llargs o per combinacions de dos o més mots;
3. elements contigus en la cadena parlada tendeixen a fusionar-se.

⁹ Mitjançant aquest concepte introduït per Eugenio Coseriu (1966: 192 i 199-203 [1978: 215 I 223-229]) es distingeix entre sistemes lingüístics gairebé homogenis per ser limitats a un espai, un temps, un registre o un sector professional determinat («llengües funcionals») i diasistemes que abracen molts d'aquells tot formant unitats superiors caracteritzades per la comunicació lingüística que possibiliten. A una llengua històrica correspon, doncs, una comunitat lingüística.

¹⁰ Es desenvolupen alternatives com per exemple CANTATUR ~ SE CANTAT / ALIQUEM CANTARE DICO ~ DICO QUOD ALIQUIS CANTAT / FECI ~ HABEO FACTUM / RES ~ CAUSA / IUS ~ DIRECTUM, etc.

¹¹ Parelles semàntiques com per exemple *cosa* — *real* / *dret* — *jurídic* / *ciutat* — *urbà* són una llunyana conseqüència de la polarització lexical que va originar-se després de l'estandardització del llatí escrit.

¹² Utilització de desinències casuais o de preposicions (PATRI / AD PATREM; AQUA / CUM AQUA), de formes verbals simples o compostes (FECERAM / HABEBAM FACTUM) segons el registre alt o baix.

Esquemàticament:¹³

entitat(s)	temps	entitat(s)	procés
□	→	□	reducció (fònica)
□	⇒	□□	acreixement
□□	→	□	fusió

Es tracta d'un cercle cibernètic, és a dir, que la sortida d'un procés és alhora l'entrada d'un altre. El tot no té ni començament ni final, sinó que continua *in saecula saeculorum*. El fenomen és universal, és a dir, val per a totes les llengües i s'acompleix inexorablement, gràcies a la sola activitat dels parlants i sense que aquests se n'adonin.¹⁴

Pel que fa al llatí, el començament de certs processos que es solen considerar com d'evolució romànica es troben en autors tan clàssics com Ciceró, Cèsar i Virgili.¹⁵

Ara passem de nou als fets culturals: *llengua, consciència i història*. Els historiadors, en les darreres dècades, han indagat el problema que anomenen de la «comunicació vertical», és a dir, la qüestió de saber si el poble romà il·lustrat era o no capaç de comprendre textos religiosos, per exemple vides de sants, que li eren llegits en veu alta. Els historiadors concorden en la con-

¹³ Cfr. Lüdtke 1988: 1634.

¹⁴ Això val per als processos quantitius, cfr. Lüdtke 1980: 8-14; 1986a: 14.

¹⁵ En Virgili: «magnus ab integro saeculorum nascitur ordo» (4a ègloga, v. 5);

«necdem etiam causae irarum saeuique dolores
exciderant animo: manet alta mente repostum
iudicium Paridis spretaeque iniuria formae» (*Enèide* I, 25-27);

«Italiam fato profugus Lauiniaque venit
litora, multum ille et terris iactatus et alto» (*Enèide* I, 2-3).

HABERE + infinitiu o participi: ALIQUID HABEO DICERE (Ciceró); OMNIA HABERE REPERTA (Cèsar).

clusió que, almenys fins al segle VIII, el llatí llegit es comprenia; i per tant, el llatí havia de ser una llengua viva.¹⁶

Ara bé, a nosaltres els lingüistes ens interessa conèixer l'escenari, o sigui, fer-nos una idea de com podia funcionar la comunicació vertical, a través del temps i de l'espai, malgrat que el llatí s'havia anat diferenciant i ramificant fins a la dialectalització que trobem avui. Per a fer-nos-en una idea cal només mirar les llengües imperials que tenim al nostre entorn: l'anglès i el castellà. Quanta variació d'usos, de faisons, de pronúncies, combinada amb una escriptura bastant homogènia! Nogensmenys, la comunicació funciona per la simple raó que la nostra competència passiva és molt més àmplia que l'activa. En una situació que dura molts segles hi ha només una llengua històrica¹⁷ anomenada indistintament *llatina* o *romana*; la seva funció comunicativa continua fins avui; és a dir, el llatí no s'ha extingit mai: els dialectes (o llengües) romànics són el llatí parlat d'avui.

La pronúncia d'aquesta llengua canvia de segle a segle i de regió a regió sense que això perjudiqui la comunicació. L'ortografia es manté estable i la pronúncia dels mots llegits segueix idèntica a la dels parlats, com en qualsevol llengua moderna. Vegeu el dibuix CAPUT:

En el cervell dels parlants hi ha una relació tripartida entre la noció, la imatge gràfica i la imatge acústica, relació que persisteix malgrat la variació fònica en el temps i en l'espai.

Això val per a l'etapa primera. La segona començà amb la creació d'una llengua llatina morta.¹⁸ Ara bé: què vol dir «llengua morta» (que no és ni viva ni extinta!)? Es tracta del capgirament de la relació que hi ha normalment entre pronúncia i grafia. Vegeu l'esquema següent:¹⁹

¹⁶ Cfr. van Uytvanghe 1983: 598; 1985; 1991: 120; Heene 1989: 418 amb copiosa bibliografia; Banniard 1989: 199-200; 1992: 41-49 et passim.

¹⁷ Pel que fa a aquesta noció cfr. la nota 9.

¹⁸ Cfr. Lüdtke 1993: 58-60; Lüdtke 1995: 574.

¹⁹ Cfr. Lüdtke 1978: 442; Wright 1982: 104-107: «Invention of Medieval Latin».

llengua viva:	llengua morta:	estat:
1r lèxic / morfologia	1r lèxic / morfologia	natural
2on pronúncia	2on grafia	artificial
3r grafia	pronúncia	artificial

El conjunt de morfologia i lèxic és a la base d'allò que André Martinet²⁰ anomena la segona articulació del llenguatge, que és, en la llengua viva, la pronúncia. A aquesta segona articulació se li pot afegir una tercera, és a dir, una grafia, que no és natural com la pronúncia, sinó artificial. Ara bé, en la llengua morta la relació està capgirada: l'articulació segona és gràfica, i fònica, la tercera, i ambdues artificials.

Ara cal demanar qui ha creat la llengua llatina morta. Qui ha donat mort al llatí? Alcuí i Carlemany.²¹ Tot creant una pronúncia artificial basada en les lletres i que va reemplaçar la tradicional pronúncia vernacular. Des d'aquell moment coexisteixen la llengua viva (anomenada exclusivament «romanç» o «romànica») i la llengua morta, de creació semiartificial i adquirida a l'escola, anomenada exclusivament «llatina».²² El motiu d'aquesta reforma de l'ensenyament va ser la reparació d'una situació lingüística esdevinguda insostenible perquè els registres alt (o culte) i baix (o popular) s'havien anat allunyant l'un de l'altre fins que el conjunt comú esdevingué massa petit. Això vol dir, s'entén, que la possibilitat de la comunicació vertical, o sigui, la comprensió dels textos llegits en veu alta, per part del poble il·letrat, s'anava fent precària. En aquesta situació va ser reformat el sistema d'ensenyament creant una pronúncia artificial basada en les lletres i destinada a la comunicació entre la gent culta. Per a la comunicació vertical, en canvi, fou prescrita la traducció dels textos llatins a la llengua viva, és a dir, al dialecte de cada regió.²³

²⁰ Cfr. Martinet 1961: cap. 1-8.

²¹ Cfr. Lüdtké 1964: 13-14 i 20-21; 1978: 441-442; 1991: 90-92; 1995: 570-577; Wright 1982: 105-112.

²² La generalització d'aquesta distinció terminològica no es va fer, no cal dir-ho, en un dia ni en un any. Així es troben, al llarg del segle IX, vestigis de l'ús anterior.

²³ Els bisbes reunits al concili de Tours, l'any 813, declaren que «visum est unanimitati nostrae, ut quilibet episcopus habeat omelias continentes necessarias ammonitiones, quibus subiecti erudiantur, id est de fide catholica, prout capere possint, de perpetua retributione bonorum et aeterna damnatione malorum, de resurrectione quoque futura et ultimo iudicio

Ara passem de nou a la diacronia diatòpica: LENGUA — TEMPS — ESPAI. Hi ha a la Romània tres grups lingüístics que es destaquen del contínuum format per les altres llengües romàniques: romanès — sard — hispanoportuguès. Les raons en són diverses. Pel que fa a la història lingüística peninsular cal distingir cinc etapes; vet aquí, en resum, l'esquema de les tres primeres:

Eta 1 : la província Bètica és romanitzada molt ràpidament atès que ja tenia una civilització urbana similar a la romana.²⁴ Aïllada d'Itàlia, aquesta regió, en acceptar la llengua llatina, la desenvolupa aviat tot conferint-li alguns trets propis.²⁵

Eta 2 : El llatí regional de la Bètica s'estén a la major part de la Península.

Eta 3 : Molt més tard, és a dir, després de les conquestes efectuades per l'emperador August, va ser possible estendre la xarxa de carreteres, que ja existia a Itàlia, a tot el conjunt de la Gàl·lia i la Ibèria.²⁶ Això va incrementar les comunicacions i facilitar els contactes humans a través de l'imperi. La conseqüència va ser un «xoc lingüístic» entre el llatí un xic aberrant (arcaic i innovador alhora)²⁷ que s'havia irradiat des de la Bètica i el llatí ja més modern (i una mica diferent) que s'havia anat desenvolupant a Itàlia i a la Gàl·lia.

Les conseqüències d'aquell xoc es reflecteixen en l'hispanoportuguès d'avui sota la forma de duplicitat de lleis fòniques diacròniques, a saber, dels resultats de CL- / PL- / FL- inicials i de AL- en posició final de síl·laba.²⁸ En presento una mostra de material lèxic a continuació.

et quibus operibus possit promereri beata vita quibusve excludi. Et ut easdem omelias, quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur.» MGH, Legum Sectio III, Concilia, t. II. Hannover 1906, Nr. 17, 288.

²⁴ Cfr. Vicens ³1967: 61; García y Bellido 1972: 472 i 478.

²⁵ Cfr. Tovar 1968: 203-207; Coseriu 1978: 263-265 i passim.

²⁶ Cfr. Vicens ³1967: 72.

²⁷ Cfr. García y Bellido 1972: 472-473; Mariner 1983: 822-824. Pel que fa a la pronúncia, ja Ciceró nota: «qui praesertim usque eo de suis rebus scribi cuperet ut etiam Cordubae natis poetis pingue quiddam sonantibus atque peregrinum tamen auris suas dederet» (*Pro Archia poeta*, 10, 26).

²⁸ Cfr. Lüdtke 1986b: 7-14.

Etapa 2

	port.	cast.
CLAVEM >	chave	llave
CLAMARE >	chamar	llamar
PLACAM >	chaga	llaga
*PLOVERE >	chover	llover
PLICARE >	chegar	llegar
PLENAM >	cheia	llena
PLANUM >	chão	llano
PLORARE >	chorar	llorar
PLUS >	chus	
FLAMMA >	chama	llama
FLAGRARE >	cheirar	
ALTUM >	Mont)outo	(Mont)oto
ALTARIUM >		
	outeiro	otero
CALCEM >	couce	coz
FALCEM >	fouce	hoz
PALPARE >	poupar	popar
SALTUM >	souto	soto
ALTERUM >	outro	otro

Etapa 3

cast.	port.	<
clavo	cravo	< CLAVUM
clavija	cravelha	< CLAVICU- LAM
plato	prato	< PLATTUM
plaza	praça	< PLATEA
playa	praia	< *PLAGIA
plena	preia(mar)	< PLENAM
placer	prazer	< PLACERE
flaco	fraco	< FLACCUM
	fragrante	< FLAGRAN- TEM
alto	alto	< ALTUM
alzar	alçar	< ALT-
altura	altura	< ALT-
calzo	calço	< CALCEUM
halcón	falcão	< FALCONEM
palma	palma	< PALMAM
calvo	calvo	< CALVUM
caldo	caldo	< CALIDUM
falso	falso	< FALSUM

Pot semblar paradoxal que els resultats més innovadors siguin, alhora, més antics que els altres. No ho són ni lògicament ni dins la perspectiva llatina o panromànica, però sí dins el conjunt històric hispanoportuguès per raó de llur presència en topònims (*Montoto*, *Montouto*) i absència en mots relacionats amb la religió cristiana.²⁹

Al contrari de l'hispanoportuguès, el català té resultats uniformes: conservació de CL- / PL- / FL- (*clau*, *plegar*, *flama* etc.) i també conservació de AL- (*altre*, *calç*, *falç* etc.). Aquests resultats corresponen a l'etapa 3 de l'hispanoportuguès. Històricament, es tracta del llatí tardà portat a la Península amb

²⁹ Cfr. Lüdtke 1986b: 11-14.

la circulació terrestre, gràcies a les carreteres. Contràriament al català, el lèxic hispanoportuguès és una barreja de les dues etapes (2 i 3).

Passem a l'etapa 4: amb la invasió aràbigu-islàmica, la destrucció de Tarragona i la reconquesta carolíngia fins al Llobregat es va crear un buit demogràfic i, pel que fa a la llengua, una «falla», és a dir, una frontera lingüística sobtada (entre el català i l'hispano-portuguès) on hi hauria d'haver una transició lenta com la que trobem al Pirineu aragonès i al Rosselló, és a dir, en zones de continuïtat de poblament. Una mostra d'exemples³⁰ pot il·lustrar la falla:³¹

<i>llatí</i>	<i>portuguès</i>	<i>castellà</i>	<i>català</i>	<i>occità</i>	<i>fet</i>
FICATUM	figado	hígado	fetge	fetge	fònic
AFFLARE	achar	hallar	trobar	trobar	lexical
SABBATU-	sábado	sábado	dissabte	dissabte	sintàctic
CAPUT	cabeça	cabeza	cap	cap	morfològic

Passem a l'etapa 5: Al segle XIII Catalunya gira l'esquena al migjorn de França per orientar-se cap al mar i cap a la Península, políticament i lingüística. Així s'expliquen els nombrosos fenòmens de convergència «moderna» (és a dir, fets escalonats al llarg dels sis darrers segles) entre el català i el castellà.

La història de les relacions entre les dues llengües, mirada des d'aquest angle, es presenta com un gronxador o un pèndol: comuna herència llatina (segle 3 a. C.) / discrepància primerenca (segle II a. C. fins al segle II d. C.) / convergència en el romànic tardà (segles III-VII d. C.) / discrepància posterior o «falla» (segles VIII-XII) / convergència «moderna» (segles XIII-XX).

Bibliografia

- Banniard, Michel (1989): *Genèse culturelle de l'Europe*, Paris: Editions du Seuil.
 Banniard, Michel (1992): *VIVA VOCE: communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*, Paris: Institut des Études Augustiniennes.
 Blázquez Martínez, José María (1986): «Prólogo (del vol. 2)», dins: Menéndez Pidal 1982 / 1986: XLVII-CXVI

³⁰ Cfr. Colon 1976: 39-61 i 113-143; 1989: 59-81.

³¹ Queda per indagar la posició històrico-lingüística de l'aragonès respecte al català i al castellà; cfr. Colon 1976: 85-94 i 1989: 80-82 pel que fa al català occidental.

- Colon, Germà (1976): *El léxico catalán en la Rumania*, Madrid: Gredos.
- Colon, Germà (1989): *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Barcelona: Ariel.
- Coseriu, Eugenio (1978): «Das sogenannte „Vulgärlatein“ und die ersten Differenzierungen in der Rumania», dins: Reinhold Kontzi (ed.): *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, pàgs. 257-291.
- Coseriu, Eugenio (1966): «Structure lexicale et enseignement du vocabulaire», dins: *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée (26-31 octobre 1964, Nancy)*, Nancy: Annales de l'Est (Mémoire n° 31), pàgs. 175-217; també (traducció alemanya) «Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes», dins: Horst Geckeler (ed.): *Strukturelle Bedeutungslehre*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978, pàgs. 193-238.
- Douglas, Alan Edward (1973): «The Intellectual Background of Cicero's Rhetorica: A Study in Method», dins: Temporini / Haase (des de 1970): vol. I/3, pàgs. 95-138.
- García y Bellido, Antonio (1972): «Die Latinisierung Hispaniens», dins: Temporini / Haase (des de 1972): vol. I/1, pàgs. 462-500.
- Heene, Katrien (1989): «Merovingian and Carolingian Hagiography: Continuity or Change in Public and Aims?», dins: *Analecta Bollandiana* 107, pàgs. 415-428.
- Menéndez Pidal, Ramón (ed.): *Historia de España: España Romana*, 2 vols, dirigits per J. M. Jover Zamora, editats per Ángel Montenegro Duque / José María Blázquez Martínez, Madrid: Espasa-Calpe, 1982/1986.
- Lüdtke, Helmut (1964/1978): «Die Entstehung romanischer Schriftsprachen», dins: *Vox Romanica* 23, pàgs. 3-21; també dins: Reinhold Kontzi (ed.): *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, pàgs. 386-409.
- Lüdtke, Helmut (1978): «Tesi generali sui rapporti fra i sistemi orale e scritto del linguaggio», dins: Alberto Varvaro: *Atti del XIV Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (Napoli 1974)*, vol. 1, Nàpols; Amsterdam: Macchiaroli; Benjamins, pàgs. 433-443.
- Lüdtke, Helmut (ed.) (1980): *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlín: de Gruyter.

- Lüdtke, Helmut (1984): «La variété linguistique dans le temps et dans l'espace», dins: Gisèle Ducos (ed.): *Actes du IX Colloque Internationale de Linguistique Fonctionnelle (RFA 19-24 juillet 1982, Fribourg-en-Br.)*, Paris: Sorbonne, pàgs. 137-146.
- Lüdtke, Helmut (1986a): «Esquisse d'une théorie du changement langagier», dins: *La Linguistique* 22/1, pàgs. 3-46.
- Lüdtke, Helmut (1986b): «Explicación del doble resultado de los grupos CL-/PL-/FL- en la Península Ibérica», dins: *Lletres Asturianas* 21, pàgs. 7-16.
- Lüdtke, Helmut (1988): «Grammatischer Wandel», dins: Ulrich Ammon / Norbert Dittmar / Klaus J. Mattheier (eds.): *Sociolinguistics / Soziolinguistik: An International Handbook of the Science of Language and Society*, Berlín: de Gruyter, vol. 2, núm. 176, pàgs. 1632-1642.
- Lüdtke, Helmut (1993): «Theoretische und historische Bemerkungen zum Verhältnis von Mündlichkeit und Schriftlichkeit in der mittelalterlichen Romania», dins: Otmar Werner (ed.): *Probleme der Graphie*, Tübingen: Narr (ScriptOralia; 57), pàgs. 1-10.
- Lüdtke, Helmut (1995): «Del llatí a les llengües romàniques: qüestions de mètode», dins: Maria Teresa Cabré / Lídia Pons / Joaquim Rafel / Joan Veny / Joaquim Vilaplana (eds.): *Estudis de lingüística i filologia oferts a Antoni M. Badia i Margarit*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, pàgs. 565-582.
- Mangas Manjarrés, Julio (1982): «La sociedad de la Hispania Romana», dins: Menéndez Pidal 1982 / 1986: vol. II, pàgs. 3-81.
- Mariner Bigorra, Sebastián (1983): «Hispanische Latinität und sprachliche Kontakte im römischen Hispanien», dins: Temporini / Haase (des de 1972): vol. 2.29/2: *Sprache und Literatur*, pàgs. 819-852.
- Martinet, André (1961): *Eléments de linguistique générale*, Paris: Armand Colin.
- Reichenkron, Günter (1965): *Historische latein-altromanische Grammatik*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Roldán Hervás, José Manuel (1982): «La organización político-administrativa y judicial de la Hispania Romana», dins: Menéndez Pidal 1982 / 1986: vol. 2, pàgs. 83-131.
- Soldevila, Ferran (1959): *Historia de España*, vol. 1, Barcelona: Ariel.
- Temporini, Hildegard / Haase, Wolfgang (eds.) (des de 1972): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlín: de Gruyter.

- Tovar, Antonio (1969): «Catón y el latín de Hispania», dins: Lange, Wolf-Dieter / Wolf, Heinz Jürgen (eds.): *Philologische Studien für Joseph M. Piel*, Heidelberg: Winter, pàgs. 201-208.
- Tullius Cicero, Marcus (1902): *Rhetorica I: libros de oratore tres continens*, ed. A. S. Wilkins, Oxford: Oxford University Press.
- Tullius Cicero, Marcus (1911): *Orationes*, vol. 6, ed. Albertus Curtis Clark, Oxford: Oxford University Press.
- van Uytfanghe, Marc (1983): «Histoire du latin, protohistoire des langues romanes et histoire des communications: à propos d'un recueil d'études, et avec quelques observations préliminaires sur le débat intellectuel entre pensée structurale et pensée historique», dins: *Francia* 11, pàgs. 579-613.
- van Uytfanghe, Marc (1985): «L'Hagiographe et son public à l'époque mérovingienne», dins: *Studia Patristica* 16 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur; 129), pàgs. 54-62.
- van Uytfanghe, Marc (1991): «The Consciousness of a Linguistic Dichotomy (Latin — Romance) in Carolingian Gaul: the Contradictions of the Sources and of their Interpretation», dins: Wright (1991): 114-129.
- Väänänen, Veikko (1983): «Le problème de la diversification du latin», dins: Temporini / Haase (eds.) (des de 1972): vol. 2.29/1, pàgs. 480-506.
- Vergilius Maro, Publius (1969): *Opera*, ed. R. A. B. Mynors, Oxford: Oxford University Press.
- Vicens Vives, Jaime (1967): *Manual de historia económica de España*, Barcelona: Vicens-Vives.
- Wright, Roger (1982): *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*, Liverpool: Cairns.
- Wright, Roger (ed.) (1991): *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, Londres: Routledge.

